

Семиотични механизми в структурата на банкнотите на българския лев^{*}

Иглика Пройнава

1. Увод

Предизвикателство за семиотиката далеч не са само артефактите и въобще сферата на изкуството. В баналността на всекидневието и непосредственото ни битово обкръжение всъщност боравим със силно натоварени в семиотичен план същности, каквато, както ще стане видно по-нататък, са и парите. Идеята да се погледне на тях като обект на семиотично изследване е породена от предизвикателството да се открият множеството нива на предаване и приемане на информация в на пръв поглед едноизмерния и семпъл всекидневнобитов пласт на съществуването.

Тъй като настоящото изследване очевидно няма за цел проблематизирането на семиотични проблеми от метаравнище – т.е. да предлага нови научни класификации и термини или да оборва тези, то източници на теоретична информация са „христоматийните“ автори – Пърс, Морис, Сосюр. Като емпиричен материал естествено са използвани банкнотите на българския лев - номиналите от 1 до 100 от последната емисия, а при интерпретирането на изведените символи - съответно речници на символите, историческа и религиоведска литература.

Основна цел е систематизиране на семиотичните нива в културния феномен парични знаци; също така – разкриване, от една страна, на различните механизми на знаковопроизводство във всяко от тях и функциите на парите като комплексен знак, от друга. Като методи на работа се прилагат основно класифициране на материала, анализ и интерпретиране на отделните единици и съответно синтез на получената информация.

2. Паричните знаци като семиотични феномени

2.1. Парите като комплексен знак

Преди да ги разчленим по-подробно на семиотични единици, да разгледаме парите от „птичи поглед“ - като специфичен феномен в човешката материална култура. Тук видимата, осезаемата страна на знака се явяват банкнотите - т.е. специална хартия с определени размери и правоъгълна форма. В този план основната им функция е заместването - те винаги представят нещо

^{*}Статията се издава по проект 152 / 8.05.2013 г. към ФНИ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Електронна среда за единна научна информация на Факултета по славянски филологии на Софийския университет (ЕСЕНИ).

друго - предмети, услуги, извършена работа, хора дори, при което връзката между самите пари и това, което заместват, е немотивирана, абсолютно произволна. От семиотична гледна точка това се явява основна характеристика на символа като вид знак.

В системата на езика символът е дума, употребена в преносното ѝ значение, но същата тази дума престава да бъде символ, функционирайки с прякото значение. Това е така, защото съответната дума постепенно е била натоварена с други, странични значения, по едни или други причини започнали да се свързват с нея. Първоначално обаче винаги съществува едно основно. В случая с парите нещата стоят по друг начин. Докато в езика наборът от преносни значения е все пак точно определен, то реалните, чиито заместител се явява паричният знак, могат да бъдат най-различни. Т.е. това, което би могло да се представя, е безкрайно променливо и зависи изцяло от контекста, конкретната ситуация, в която започва да функционира знакът. Нямаме ограничения за числото на възможните обекти, които парите биха могли да обозначават. Тази характеристика вече е в противоречие със същността на символа, при който са налице определен брой конвенционално определени същности, които той би могъл да замества. Следователно парите като знак работят според механизма на символа (заместване), но не се покриват с него изцяло като набор характеристики.

2.2. Българските левове

Вече в не толкова универсален план - паричните знаци могат да бъдат класифицирани по два основни признака - по валути (т.е. характерните парични знаци за всяка държава, институционално определени) или по номинали (според стойността). Всички парични знаци имат обаче общи, регламентирани структурни особености. В случая обект на анализ ще бъде един вид валута - банкнотите на българския лев

Паричният знак сам по себе си може да бъде разглеждан като съставен от по-малки знаци от разнородни знакови системи - образи, думи, цифри и др. Тук вече вниманието е насочено към графичните изображения върху банкнотите.

По отношение на материала - всички са изработени от хартия 100% памук, тонирана в различни цветове. Различават се обаче по основния, преобладаващ цвят, както и по размер.

Всяка от банкнотите има лицева и обратна страна, т.е. едната е натоварена с функциите на фасада, по-представителна част, другата - на гръб => не са функционално равни. Затова на първо време ще очертая общите структурни особености за всяка от двете страни при всички видове номинали:

Лицева част - отляво надясно:

- * антикопирна ивица - холограмна лента, изградена от ромбоидни елементи, които променят цвета си при промяна на ъгъла на наблюдение; присъства и числовата стойност на номинала;
- * вертикално изписано словесно означение на стойността на номинала;

- * портрет на емблематична личност от българската история - свързана с духовната култура; това е именно основният художествен мотив - останалите се явяват фон; отдолу - сериен номер на банкнотата;
- * вертикално изписано името на съответната личност, заедно с годините на раждането и смъртта;
- * фрагмент от произведение от същия човек - факсимилета от корици или заглавни страници на книги, ключов откъс от текст, детайли от картина; при банкнотите от 2 лв. и от 50 лв. - присъства и място, свързано с тази личност;

—> с това завършва частта, оформена като художествено изображение; в останалото поле присъстват защитни и юридически верифициращи банкнотата маркери;

- * сериен номер в горната част, хоризонтално изписан;
- * числовата стойност на номинала в долния десен ъгъл - акцентът в полето;
- * точно под нея - подписите на управителя и главния касиер на банката;
- * в най-дясната част на банкнотата е нанесено вертикално изписано името „Българска национална банка“;
- * до него - знак за слепи граждани;

Допълнителна информация:

- с релефен печат са отпечатани портретът, текстовете "БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА" и "ДВА ЛЕВА", цифрата на номинала, винетката;

—» защитни знаци, които се виждат само при насочване към светлината - *осигурителна нишка* - вградена в хартията лента с негативен микро-текст "БНБ"; *воден знак* - полутоново изображение на изправен лъв или на портрета от банкнотата; *флуоресценция* - при осветяване с ултравиолетова лампа се наблюдава флуоресценция на елементи от композицията, серийните номера и влакънца от хартията; *микро-текст* на лицевата страна - вляво от портрета, вертикални линии от цифрата вдясно от портрета; текст, запълващ цифрата на номинала.

Обратна страна - отдясно наляво, тъй като начинът на подреждане отразява огледално този от лицевата страна:

- * вертикално изписан номинал - с число и под него - с текст;
- * отново около 2/3 от пространството е заето от художествени изображения - свързано с дейността на личността, чийто портрет е основният акцент в лицевата страна;
- * в полето, имащо юридически функции:
 - в горния ъгъл - текст предупреждение: „За подправка виновните се наказват съгласно закона“;
 - в долния край - хоризонтално изписан цифром и словом съответния номинал;
 - вертикален текст „Българска народна банка“;
- * микро-текстове с защитна функция - различни за отделните видове банкноти, свързани отново с „патрона“ от лицевата страна;

2.3. Няколко класификации

2.3.1. Според основната семиотична функция на елементите

Всички тези елементи участват в сложна семиотична система. В структурата ѝ може да се разграничат няколко основни кода, съобразно стратегията на представяне на означаващите. Някои от елементите могат да комбинират по няколко кода. Също така в рамките на един код има различни нива, подкодове.

1) текст - на български език, в писмена форма;

Тъй като характерът на езиковия знак е преимуществено символен (връзката между материалната и съдържателната страна на знака се счита за условна, немотивирана), съответно и различните типове в текст в тази категория се явяват символи от гледна точка на знаковата класификация на Пърс. По-нататък ще стане по-подробно дума за това, какво представят.

В рамките на текста като семиотичен код можем да обособим следните подкодове:

- юридически текст, с верифициращи и защитни функции; Това са надписите "Българска народна банка", предупредителният надпис от обратната страна за законови санкции при подправка, подписите на управителя и главния касиер. Представят държавата и институцията Българска народна банка. Утвърждават банкнотата като вид документ.

Българска народна банка (огледално от двете страни на банкнотата) има функция на печат, дори би могло да се каже - марка, знак, че „продуктът“ е именно законово установената държавна парична единица български лев. Обособява го по този начин от всички останали парични единици, което се явява характеристика на търговската марка по принцип.

За подправка виновните се наказват съгласно закона (на обратната страна, в горния ляв ъгъл) - тук вече имаме завършено изречение в стилския регистър на нормативните документи - еднозначност, конструкция в пасив. Представя „гласа“ на държавата като правова институция.

Подписите (на лицевата страна в долния десен ъгъл) - отново вид юридическа заверка, гарантират валидност на документа. Подписът от една страна е знак, заместващ дадено лице и, от друга, служи за верификация на подписаното. Самото лице в случая се явява знак, представящ цяла институция - Българската народна банка. Съответно имаме знак, чието означаемо се явява означаващо за нещо друго - получава се верига.

- с предимно информативна стойност - в случаите, когато словом се потвърждава съответната стойност на номинала;

Тук е налице предаване на една и съща информация с два различни кода - словесен и числен, чрез което съответната информация е силно акцентирана -ключова, от първостепенна важност.

Към тази група може да бъде добавено и името на личността на портрета на лицевата страна. Отново една и съща информация се предава по два канала -текст и изображение.

- исторически или литературни откъси - от произведения, написани от или свързани с личността патрон на банкнотата. В този случай имаме наслагване и на кода на образите, тъй като са представени под формата на факсимилета и съответно могат да бъдат разглеждани като образи на книги. Това пак е тип легитимиране на банкнотата, само че не в институционален план, а в плана на националните ценности. Семиотичният механизъм, според който функционират, ще бъде разгледан по-подробно по-нататък.

2) числа,

Тук числата изпълняват чисто практическа функция - обозначават стойността на номинала, серийния номер, годината на емисията (по-подвижна, няма строго регламентирано място) - т.е. диференцират банкнотата от другите такива. От гледна точка на класификацията на Пърс числата се явяват знаци символи, тъй като връзката между материалната им страна и това, което представят, е произволна. Понякога могат да бъдат и допълнително символно натоварени (т.нар. символика на числата) - т.е. освен да обозначават брой, количество, стойност, да препращат и към някакво друго значение. Но в конкретния случай това не присъства.

3) образи - графични изображения на лица и предмети;

В този случай знаците са иконични. Въпреки това обаче имаме наслагване и на елемент символност, тъй като обектите, които представят, се явяват символно натоварени - включват в значението си маркера „национална ценност" - т.е. идеята е да предизвикат чувство за консолидираност в национален план, явяват се емблеми на високо оцененостното историческо минало.

В тази група се включват и водните знаци.

4) геометрични фигури, орнаменти; Към геометричните фигури можем да включим знаците за слепи хора -релефни. Т.е. означаващото работи за две сетива - зрение и осезание, като функцията му всъщност е отново прекодиране - числото, изразено в друг семиотичен код със специален адресат и функции. Геометричната фигура е иконичен знак.

Под орнаменти в случая разбирам плетениците от стилизирани геометрични, растителни и животински фигури - явяват се фон на основното изображение, срещат се и върху холагорамната лента; подчертават местата, където е изписана, цифром или словом, номиналната стойност на банкнотата. Орнаментът също има най-вече иконичен характер.

2.3.2. Константни и променливи елементи

Тези основни семиотични групи, които обособих, биха могли да бъдат класифицирани и по друг признак - константни и променливи елементи.

Константните са тези, които присъстват във всички видове банкноти със същата семиотична функция:

- верифициращите текстове - абсолютно едни и същи при всички видове номинали. Те идентифицират банкнотата като българска, знак за държавност;
- номиналите - и като число, и като текстово съответствие - въпреки че са различни като стойност - 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 - от семиотична гледна точка **щра** разлика във функцията им;

Орнаментирани са, представени са триизмерно - елементи на иконичност.

- серийният номер - диференцира именно конкретната банкнота от всички останали;
- знаците за слепи хора - прекодират информацията за възприемане посредством допир, а не визуално;
- орнаментите във фона - геометрични фигурки, вълнообразни или начупени по определен начин линии - имат предимно иконичен характер; имат допълваща семиотичния комплекс функция, не основна; сливат се в общо декоративно звучене;

Променливите също имат сходна функция в рамките на цялата семиотична композиция, но варират при банкнотите на отделните номинални стойности - задават различни нюанси на внушенията. Организиран са около общ център - портретът на лицевата страна и работят като единен семиотичен механизъм - изграждане на определен пласт от значения чрез различни кодове. Такива са:

- портретното изображение;

Триизмерно, с изключение на портрета на Св. Иван Рилски върху банкнотите с номинална стойност 1 лв. Намира се в лявата част на банкнотата, но е извърнат надясно. Графика, решена в основния за съответния номинал цвят. Според класификацията на Пърс попада в категорията знак икона - в първия, най-външния пласт на пораждаване на семиозис. Получава се всъщност семиотична верига, тъй като означаваното (или обектът) всъщност поражда нов семиозис - явява се знак символ, замествайки някаква повече или по-малко абстрактна идея. Съответно се задвижват различни, макар и близки, конотативни пластове - именно в това се състои променливостта. По-конкретно това ще бъде разгледано в следващата точка.

- всички свързани с портретното изображение допълнителни изображения - и на лицевата, и на обратната страна - водният знак включително;

Всъщност всички те, комплексно с основното изображение, действат като единен семиотичен механизъм, независимо че работят с различни типове семиозис.

Водният знак се среща в два варианта - изображение на изправен лъв при банкнотите с номинална стойност 1 лв. и 2 лв. и изображение на портрета от лицевата страна на банкнотата в останалите случаи. Изправеният лъв в случая обединява две исторически личности - духовни лица - имащи заслуги за консолидирането на българското като етнос, духовност, държавност и др.

- името на съответната историческа личност заедно с годините на смърт и раждане;

Имат идентификационна функция, приковават изображението към някаква историческа конкретика - определено лице, време; присъства и във фона под формата на лента, разпо-

ложена „зад портрета“ - със ситни букви, плътно запълнена. Всъщност в случая се възприема по-скоро като орнаментировка, отколкото като текст, буквите биха могли да бъдат разчетени с увеличителен уред.

- някои от орнаментите - понякога освен обичайната декорация, във фона са вмъкнати стилизирани изображения, свързани отново с основната тема;
- откъсите текст от литературни или исторически документи;

Следва да се разглеждат по-скоро като изображения, тъй като всъщност представят по иконичен начин ключов, символно натоварен в културно отношение текст. Отново е налице семиотична верига. На текста се гледа не като на словесен факт, а като на културно-исторически, със сакрален за нацията характер. Това са все преекспонирани, емблематични текстове.

- основният цвят на банкнотата;

Различен при банкнотите на различните номинали. С него са представени портретът и някои от другите елементи. Има и вторичен цвят - за фона и още един за част от константните елементи. Имат функция при възприемането на паричните знаци и като художествени факти. Идентифицира отделните видове номинали. Всъщност в обичайната среда на функциониране на парите, цветът и размерът на банкнотите са основното, което се възприема в хода на използването им.

2.4. Анализ на променливите елементи

Функциите на константните елементи бяха достатъчно изяснени в предната точка, при променливите обаче набелязах само някои най-общии особености. Затова следва да бъдат разгледани по-подробно, класифицирани според различните видове номинали. Основно предмет на коментар са разликите в радиуса от конотативни представи, положени в комплекса от променливи елементи.

Номинална стойност 1 лв.

Цветове: основен - червен; допълнителни - оранжево и жълто. **Лицева страна:**

1) портретно изображение - икона на Св. Иван Рилски от църквата „Успение на пресвета Богородица“ от постницата „Пчелино“ в околностите на

Рилския манастир => двуизмерно изображение, статично, според каноните на църковната иконопис;

2) допълнителни изображения вдясно - декоративен елемент от средновековна църковна книга - композицията от флорални мотиви е организирана основно около фигурите на кръст, кръг и квадрат; има иконичен характер.

- 3) текст - вероятно от житието на светеца - схваща се повече като декоративно изображение, отколкото като текст; този извод важи за всички текстове от променливите елементи;
- 4) орнаменти във фона - интересна добавка към основната орнаментация са стилизираните илюстрации с моменти от живота на светеца;

- 5) воден знак - изображение на изправен лъв;

Обратна страна:

- 1) основно изображение - главната църква на Рилският манастир - триизмерна графика; отново имаме същия процес - иконичен знак, чиетоозначаемо поражда нов семиозис като знак символ;

- 2) допълнителни изображения - схема на манастирския комплекс – поглед отгоре;

В случая едно и също означаемо е предадено с означаващи от различни изобразителни системи. В първия случай е предаден само същностен, централен детайл, но подробно, с изразните средства на изобразителното изкуство. Във втория - с тези на топографията - мястото от птичи поглед, опростено, схематизирано.

- 3) орнаменти - 14 стилизирани фигури - числото символизира вероятноброя векове на съществуване на Българската държава; розетка (или мандала) стилизация на цвете със 7 листа;

Ключови конотации тук са религия и нация - първото като основен конституент на второто. Както стана ясно вече, означаемото в иконичния знак не е крайната точка на семиотичната линия, а се явява също така и символ, препраща към определени търсени идеи. В случая съответно се задвижват кодовете на духовно-религиозното и на национално-героичното - както на ниво означаващо (изображението е пренесен образ от църковна икона), така и на ниво означаемо (български светец). "Героично" в смисъл, че работим с фигура емблема в плана на културата и историята - свръхуедрена, "христоматийна"; това от своя страна може да бъде казано за всяка от личностите на портретите.

Номинална стойност 2 лв.

Цветове: основен - виолетов; допълнителен - тъмночервен. **Лицева страна:**

- 1) основно изображение - портрет на Паисий Хилендарски;

- 2) допълнителни изображения вдясно - Зографският манастир в Атон, печатът на манастира и монашеската килия на Паисий;

- 3) текст - откъс от "История славянобългарска";

- 4) воден знак - изображение на изправен лъв;

Обратна страна:

- 1) основно изображение - изправеният коронован лъв на Христофор Жефарович;

- 2) допълнителни изображения - пръстенът печат на цар Калоян, три печата с образи на българските царе Михаил Шишман, Светослав Тертер, Иван Асен II; изображение на двуглав орел - символ на прабългарския бог Тангра; гербът от ръкописната книга на гербовете на К. Грюненберг;

- 3) текст - факсимиле от Зографска чернова на „История славянобългарска“;

- 4) орнаменти - 18 кръга със стилизирани изображения на изправен лъв, на основата на контраста между фигурата и фона - върви сходно на лунния цикъл, от тъмен фон и светла фигура постепенно към светъл фон и тъмна фигура, след което светлата част нама-

лява отново; изведен е паралел между историческото и космичното време; т.е. отново имаме иконичен на първо време и след това - символен характер на знаците;

Конотациите са сходни с тези в предния случай - религия, история, нация. Националното се конституира като комплекс от духовни, исторически и политически фактори. Линията е продължена и обогатена с нови нюанси.

Номинална стойност 5 лв.

Цветовете: основен - бордо; допълнителен - тъмнозелен.

Лицева страна:

- 1) основно изображение - портрет на художника от 20-те години Иван Милев;
- 2) допълнителни изображения вдясно - детайли от картината "Изкуството и тържественият венец", декоративни мотиви от други произведения на художника;
- 3) текст - откъси от личните му писма; монограм от плакат за първата му изложба;

3) воден знак - изображение на портрета от банкнотата; **Обратна страна:**

- 1) основни изображения - фрагменти от картините „Жетварка“, „Българска мадона“, „Змейова сватба“;
- 2) орнаменти - различни декоративни елементи от произведенията на художника - три стилизирани фигури на молец се човек, геометрични фигури, стилизирани флорални елементи;

В така зададения конотативен комплекс духовен конституент на националното се явява изкуството, не толкова религията.

Номинална стойност 10 лв.

Цветовете: основен - зелен; допълнителни - светлозелен и червен. **Лицева страна:**

- 1) основно изображение - портрет на д-р Петър Берон;
- 2) допълнителни изображения - илюстрации към "Буквар с различни поучения";
- 3) текст - факсимиле на заглавната страница на "Буквар с различни поучения";
- 4) воден знак - изображение на портрета от банкнотата;

Обратна страна:

- 1) основно изображение - личният телескоп на д-р Петър Берон;
- 2) допълнителни изображения - скици от научните му трудове по астрономия;

Допълнителният нюанс в конотативните пластове е идеята за знанието, науката като област, която прави връзките национално - интернационално. Националното като престиж, принос в световен план.

Номинална стойност 20 лв.

Цветовете: основен - син; допълнителен - кафяв. **Лицева страна:**

- 1) основно изображение - портрет на Стефан Стамболов;
- 2) допълнителни изображения - печат на комитета "Единство" в Търново; факсимиле на корицата от стихосбирката "Песни и стихотворения";
- 3) текст - стихотворението му "На моите другари" - във факсимилен вариант отново;
- 4) орнаменти - като фон на стихотворението - три стилизирани изображения на изправен лъв;
- 5) воден знак - изображение на портрета от банкнотата;

Обратна страна:

- 1) основно изображение - сградата на Народното събрание;
- 2) допълнителни изображения - фрагменти от Орлов мост и Лъвов мост; негова скица;
- 3) текст - факсимиле на негов ръкопис;

Тук вече представата за нация добива политически измерения - основна конотация е идеята за държавност, организираност на националното на различни равнища. Присъства градското пространство, столицата, най-вече в качеството ѝ на политически и административен център.

Номинална стойност 50 лв.

Цветовете: основен - кафяв; допълнителен - жълт. **Лицева страна:**

- 1) основно изображение - портрет на Пенчо Славейков;
- 2) допълнителни изображения - сградите на Народния театър и Народната библиотека; файтон;
- 3) текст - подписът му;
- 4) воден знак - изображение на портрета от банкнотата;

Обратна страна:

- 1) основно изображение - откъси от илюстрации към стихосбирката „Епически песни“;
- 2) допълнителни изображения - портрет на Мара Белчева;
- 3) текст - факсимилен откъс от първото издание на „Кървава песен“; откъс от ръкописа на стихосбирката „Сън за щастие“;

Ключови конотации - отново идеята за изкуството, литературата в случая, като същностен елемент в спояването на националното. Елитарното, високото изкуство - вече не с утилитарни функции, в съзвучие с европейските процеси - т.е. отново е налице връзката национално - интернационално.

Номинална стойност 100 лв.

Цветовете: основен - зелен; допълнителни - червен и жълт. **Лицева страна:**

- 1) основно изображение - портрет на Алеко Константинов;
- 2) допълнителни изображения - фигури и елементи, свързани с туристическото движение в България;
- 3) текст - заглавна страница на пътеписа "До Чикаго и назад"; покана към любителите на туризма;
- 4) воден знак - изображение на портрета от банкнотата с инициалите БНБ;

Обратна страна:

- 1) основно изображение - скица на Алеко Константинов;
- 2) допълнителни изображения - разтворена книга, джобен часовник;
- 3) текст - заглавната страница на "Бай Ганю"; орнаментирани букви отпървото име на писателя (изписано отдолу нагоре, вертикално), завъртени различно;

В конотативните пластове са преплетени отново някои от основните идеи, застъпени по различен начин в предишните банкноти. Основната конотация, която внася и съответния нов нюанс, е националното като географска даденост, природни ценности. Към нея може отново да се поставят идеята за изкуството като начин за идентификация с нацията и таз за нацията като държавност, политическо цяло.

Извод: Променливите елементи представляват всъщност цял семиотичен ансамбъл, чрез който на различни кодове и равнища се работи за предаването на една и съща основна идея. Общата рамка, в която действа той, при всички банкноти е идентична - нация. Налице са отделни погледи, прочити на националното като идентификация (т.е. в посока навътре) и като лице пред другите (в посока навън).

3. Заключение

Паричният знак е сложен комплекс от семиотични елементи. Разгледан като цялост, работи основно с механизмите на символа, без обаче да влиза изцяло в неговите характеристики. Има общи структурни особености, които са налице във всички видове парични знаци - и като валута, и като стойности на номинала. Като основни звена неизменно присъстват верифициращи елементи, сакрализиращи елементи и информиращи елементи. Конкретното им решение вече варира в отделните валути и номинали.

Българският лев задава като конотативна основа в отделните видове номинали идеята за нацията и националното. Те се намират в края на симотичната верига - тръгвайки от основното изображение, по същност - и конично, стигаме до образ символ, който представя някаква комбинация то идеи.

В конкретните решения се наслагват различни конотативни нюанси, които дават различни гледни точки към тази идея. Като основни конструиращи фактори се обособяват

историята, изкуството, науката, политиката - т.е. националното като общо минало, като духовни постижения и като държавност.

Във всекидневната обмяна и циркулиране на паричните знаци се оказва, че те натрапчиво се опитват да изградят чувство за общност и да дадат някакви идентификационни опори. Илюстрират скритите на пръв поглед семиотични дълбочини на ежедневието.

Библиография

Бидерман. Х. Речник на символите, С, 2003.

Дачева. Г. Семиостилистика, С, 2001.

Дьо Сосюр. Ф. Курс по обща лингвистика, С, 1992.

Sheriff, J. K. Charles S. Peirse and the Semiotics of Literature. - In: Semiotic Themes. Lawrence, University of Kansas Publications, 1981